

# БЪРЛОГАТА НА МЛАДИЯ ИСТОРИК

## ДАТАТА 23 СЕПТЕМВРИ ВЪВ ВЕСТНИЦИТЕ „РАБОТНИЧЕСКО ДЕЛО” И „ДУМА” (1989-1998) <sup>1</sup>

**Кирил Чуканов**

Целта на настоящата работа е да покаже, как една дата от плеядата идеологически празници на социалистическа България бива отбелязвана в периода от края на 80-те до втората половина на 90те години в два официоза – този на Българската комунистическа партия (БКП) и този на Българската социалистическа партия (БСП). Направен е опит да се съпоставят постулатите на държавната власт, изразени от „Работническо дело” малко преди 10 ноември 1989, доколкото този ден след повече от петнайсет години въобще може да се разглежда като вододел на нашето съвремие, и позициите на една от произлезлите от БКП партии. Материали от други официози от последното десетилетие на ХХ век не са привлечени поради две основни причини. Първата се състои в това, че 23 септември заема много по-централно място по понятни причини в „Дума” в сравнение с който и да е друг голям вестник. На второ място избрах да се обърне внимание на въпроса за приемствеността в отбелязването на датата, а не толкова на полемиките по темата в пресата.

\* \* \*

С какво се асоциира 23 септември 1923 г.? За едни той остава светъл празник, честване на въстание срещу експлоататорски режим, дори надигане на народната воля против фашизма, без да се държи сметка, дали използването на този термин е уместен за тогавашното време. За други това е селски метеж. Така, преди да се пристъпи към разглеждане на проблема в двата горепосочени официоза, е необходимо най-общо да се изложат Септемврийските събития. На първо място трябва да се отбележи, че 23 септември стои в пряка връзка с 9 юни, а интерпретацията на случилото се е невъзможна, без да се има предвид положението на страната на международната сцена. За да се отсъжда, е наложително да се има предвид, че от една страна БКП далеч не действа само по собствено усмотрение, а от друга – за правителството на Ал. Цанков съвсем не е без значение, какво би могъл да предприеме западният съсед на България – Кралството на сърби, хървати и словенци (КСХС).

Превратът от 9 юни 1923 г. несъмнено е посрещнат с готовност за съпротива от страна на много от земеделските лидери. От своя страна Военната лига и Народният сговор, ползващи се от услугите на ВМРО, много бързо доказват, че няма да подбират средствата си при елиминирането на политическия противник. В марксистическата литература опитът на земеделците да противопоставят на силата сила се разглежда като „юнско въстание”. В интерес на истината обаче това наименование е меко казано пресилено. Земеделската съпротива е смазана още в своите наченки. Освен А. Стамболийски са ликвидирани министър Сп. Дупаринов, личният секретар на земеделския лидер Калъчев, кметът на София Кр. Попов и множество други ключови фигури. На 26 август по заповед на Т. Александров в Прага е разстрелян Р. Даскалов, инициатор на т.нар. Радомирска република, а понастоящем дипломатически

---

<sup>1</sup>Разработката е правена през 2005 г., когато К. Чуканов е бил студент II курс, специалност „История” в Исторически факултет на Софийския университет

представител в Чехословакия. Не са и малко тези, които успяват да напуснат България, намирайки убежище предимно в КСХС, между които е и приближеният на Стамболийски К. Тодоров, известен като агент на не едно и две разузнавания. Основна роля в тази безпощадна разправа играе фактическото ръководство на превратаджийте, т.нар. „Конвент”, начело с полк. Ив. Вълков, министър на войната. Трета разузнавателна секция на военното министерство, известна като „Ескадрона” и ВМРО съумяват да установят ред в страната. Новото правителство включва представители от почти всички партии без свалената и комунистическата. Фактически властта се намира изцяло в ръцете на Народния съговор, като министерствата на вътрешните, външните работи и на войната са поверени на членове на Военния съюз.

Каква позиция заема ЦК на БКП? Приета е линия на „стратегически неутралитет”, следвайки насоките на Москва, за да се остави „буржоазията” да се изтощи сама. Няколко дни след преврата обаче се оказва, че директивите са се сменили. На 14 юни пристига телеграма от Коминтерна, в която е изразено недоволство от пасивността на българските комунисти, които трябва да „предприемат бързи и решителни действия даже със Стамболийски” (разбирай със земеделците). Между 12 и 23 юни под председателството на Зиновиев се провежда разширен пленум на Изпълнителния комитет на Комунистическия интернационал, на който една от обсъжданите теми е положението в България. Постановено е, че обстановката е предреволюционна. Като резултат на последния ден от пленума е отправено възвание към българския трудов народ, който трябвало да се вдигне на борба срещу „белогвардейското” правителство на узурпатора Ал. Цанков. Като цяло се налага изводът, че БКП е съгрешила пред заветите на световната революция, защото не е достатъчно болшевиизирана и не се е освободила от някои социалдемократически „рецидиви”.

Първоначално ЦК реагира сравнително адекватно. Отговорено е, че в България гражданска война няма, а и не съществува необходимост от въоръжена намеса от страна на партията. Това не се харесва на Коминтерна, който явно съзира желание за водене на независима политика в страни от съветския курс. В крайна сметка, обаче, следващите месеци показват, че БКП послужва като послушно оръдие за дестабилизиране на страната. Съществена роля изиграва В. Коларов, който, бидейки член на ЦК и същевременно генерален секретар на КИ, през времето непосредствено след преврата на 9 юни се намира в Москва. След като е инструктиран от „московските другари”, на Коларов е поверена задачата да подготви въстание в България. На 5 август той е вече от близо месец в страната и организира заседание на ЦК. Изложени са директивите на ИККИ, които са приети, макар и не от всички. Противопоставят се вече болният Д. Благоев, организационният секретар Тодор Луканов и политическият секретар Христо Кабакчиев, подкрепени от Никола Пенев. Волята (или по-скоро послушанието) на Г. Димитров и В. Коларов да бъде вдигнат бунт е непреодолима, което и решава окончателно въпросът, въпреки че на всички партийни събрания до 23 септември са въведени аргументи против.

За началник на военно-техническия комитет за провеждане на въстанието е назначен запасният майор Коста Янков. Целта на планирането въстание е установяване на работническо-селско правителство, сиреч болшевишка революция в български измерения. Страната е разделена на 5 военнореволюционни области, като във всяка определена комисия трябва да води подготовката. Същевременно се прави опит да се изгради общ фронт със земеделци, социалдемократи и радикали. Г. Димитров демагогства по въпроса в няколко статии през втората половина на август, но безрезултатно. Пак по това време БКП се договаря с ВМРО да не бъде спъвана при избухване на готвеното въстание, което обаче в действителност месец по-късно не се

спазва. Необходимостта от въоръжена намеса се обосновава също и със започналата от преврата „криза на въпроса за властта”. От тук насетне ръководителите на ЦК въобще не се интересуват, дали според самите болшевишки постулати революционна ситуация е налице или не – след като се налага, тя ще бъде създадена изкуствено. Всичко това води до допълнително дестабилизиране на и без това достатъчно сложната обстановка, а основен потърпевш, разбира се, се оказва „трудовият” български народ, при това най-вече не работниците, а селяните.

Освен това към средата на 1923 БКП далеч не се превърнала в обединител на работническата класа, която не е и мнозинството от населението. Но това няма значение за Димитров и Коларов. Те имат примера на великия Съветски съюз и Октомврийската революция, при която по-голямата част от руското население също не е работническо. За България цифрите говорят сами по себе си. В навечерието на Септемврийските събития в контролираните от комунистите профсъюзи членуват около 10% от българските работници, а от тях само 1/10 са комунисти ( малко над 3550 души ). Позициите на БКП следователно към момента никак не са стабилни. В тяхна полза обаче работи тежкото положение на по-голямата част от населението, още не възстановило се от раните на войната. При това естествената ненавист на земеделците и в по-голяма степен на широката маса на привържениците на Стамболийски към правителството на Цанков е фактор, който не бива да бъде изпускан от ползване. Недоволството просто чака своя катализатор и го намира.

Ето защо планираното въстание трудно би могло да избухне в градовете, където и властта би го потушила веднага. От друга страна, както ще проличи в края на септември, временен успех може да се постигне не на широк фронт, а само в изолирани селски райони, в които комунистите съсредоточават почти всичките си сили.

Не е сериозно да се мисли, че Коминтернът, давайки заповеди за бунт, се е надявал на сериозен успех. Досегашните опитите за „износ на революцията” са претърпели решително поражение. В Унгария и Германия, където най-голямото постижение е т. нар. Баварска комунистическа република, метежите са разгромени безмилостно, в единия случай под натиска на румънски войски, в другия - от чувстващите се предадени в собствената си родина войници на загубилия войната Райхсвер. При това тогавашната обстановка е много по-революционна отколкото в България през 1923. Още по-пресни са спомените от конфликта с Полша, когато „износители” на революцията са самите червеноармейци, разбити от маршал Пилсудски. Това, което се цели, очевидно е част от общата постановка за задълбочаване на кризата в капиталистическите страни, за което трябва да платят с кръвта си експлоатираните. Балканската страна е чисто и просто експериментално поле.

Поради противоречията в самия ЦК подготовката не върви гладко. На много места още няма ясна представа, кога и как трябва да избухне въстанието. Все пак в повечето селски райони деветоюнските превратаджии остават притегателен център за ненавистта на населението. Достатъчно време и ресурси обаче липсват, а БКП се проваля в агитацията си сред войнишкия състав на армията. От своя страна властта не остава сляпа за намеренията на комунистите. На 24 юли военното разузнаване вече разполага с данни за обща акция срещу правителството. На 12 септември Конвентът нарежда започването на масови арести на заподозрени в антидържавна дейност. Арестувани са около 2500 изявени политически противници. Както често става в подобни ситуации, комуникацията между различните военнореволюционни комисии се нарушава фатално. Вероятно още преди това ръководителите избират северозападна България за основен център на своите действия, не на последно място и заради явно още тогава планираното оттегляне в Югославия. Ситуацията се усложнява още повече

от залавянето на началника на военно-техническия комитет майор Коста Янков. Структурите, подготвящи надигането, са до голяма степен дезорганизирани и очевидно нямат ясен план за действие. Така се стига до Септемврийските събития, престъпно предизвикани от агенти на Коминтерна и показали по какъв безскрупулен начин българската власт може да се разправи със своя собствен народ.

На 17 септември ЦК обявява дата на въстанието – 22 срещу 23. На 20 се провежда събрание, за да бъде избран Главен революционен комитет в състав В. Коларов, Г. Димитров и Гавраил Генов. ЦК действа твърде неадекватно и с голямо закъснение, тъй като още на 13 септември е вдигнат преждевременно бунт в с. Мъглиж, Казанлъшко, който обаче е потушен за часове. Сигналът е даден и бунтът започва да се разпространява спорадично в някои изолирани райони. Около 20 септември в Стара Загора, Нова Загора, някои от околните села, както и в Чирпанско и Казанлъшко са направени неуспешни опити за установяване на работническо-селска власт. Комунистите не спазват обещанието си да не действат в контролираната до голяма степен от ВМРО югозападна България. Размирици избухват в Разложко и Петричко. Под предводителството на Вл. Поптомов е завзета за кратко казармата в Разлог и властта в отделни села в околията. От ВМРО вече отдавна са се подготвили за такъв сценарии. Ръководството на организацията бързо мобилизира членовете си за ликвидиране на бунта. За щастие тук това става почти изцяло безкръвно, като бунтовниците след по-настъпателни уговорки са изпратени по домовете им. Не такава обаче е положението в северозападна България.

За седалище главният революционен комитет избира гр. Фердинанд. От описаното до този момент се вижда, че реален стратегически замисъл не съществува, освен с оглед на изтеглянето в западната съседка. В това отношение обаче има и нещо друго. След деветоюнския преврат отношенията на България с Югославия значително са охладнели, което в най-голяма степен е следствие от връзките на правителството с ВМРО. В този смисъл един по-продължителен бунт в северозападна България би могъл да доведе до пряка югославска военна намеса, нещо, от което Коминтернът и БКП в така създалата се ситуация биха били особено доволни. Тази опасност никак не е била нереалистична и явно представлява една от причините за изключително суровия начин, по който властта се отнася към населението при потушаването на бунта.

В навечерието на въстанието на 22 септември Конвентът обявява военно положение, а това значи че правителството действа по предварително разработен план. Още на 21 септември с разрешението на царя военните съдилища се превръщат военнополови. На 23 септември след овладяване на доста села е превзет гр. Фердинанд. Врачанско, Видинско, Кулско и Белоградчишко пламват. На 26 септември бунтовниците настъпват към Враца, но са разбити при с. Брусарци от части на Видинския гарнизон. На 27 септември редът във Фердинанд е възстановен, но Димитров и Коларов бързат да се измъкнат в Югославия още преди това. Въпреки упоритата съпротива на доста места до 28/29 септември отделните бунтовни огнища са смазани. Започва жестока разправа с присъди по бързата процедура. Избити са между 2500 и 5000 души, броят на арестуваните и изтезаваните е много по-голям. Тези събития имат болезнен отзвук в българското общество. По това време добралите се до Виена ръководители на бунта изпращат цинично или геройски ( зависи от позицията ) позив към селяните и работниците, че борбата продължава и бунтовниците не трябва да падат духом. В крайна сметка Москва получава своето, а в следващите двайсет години вътрешното противопоставяне в България не стихва.

\* \* \*

Преди и след Втората световна война БКП си служи с изкуствено създадени термини. Един от тях е монархофашизмът, който събира в себе си цялата ненавист на българските комунисти срещу идеологическите им противници. При честването на борбата срещу него 23 септември се откроява на второ място по важност след 9 септември, но на първо, що се касае до хронологията. Това са все „празници на кръвта“, които в човешкото съзнание дават образ и живот на изкуствените термини. Но ако 3 март е дата, предшествана от проливане на кръв, то 9 и 23 септември са последвани от такава. И в трите случая това е българска кръв. В първия, обаче, това е символ на обединяването на народа в името на постигането на една обща цел, докато в другите два – на разединение.

Официозът на БКП „Работническо дело“ в този смисъл и по лесно обясним начин е твърде емблематичен. На първо място, въпреки че е на български език, той прави по-скоро впечатление не на национален, а на интернационален орган („Пролетарии от всички страни, обединявайте се“). 23 септември не е просто български празник, той е паметна дата на отпора против фашизма. Националната принадлежност тук не от толкова голямо значение, защото най-вече става дума за сблъсък между „прогресивните сили“ и „зловещата реакция“. В септемврийските броеве на „Работническо дело“ от края на 80те години, разбира се, не се прави опит да се разисква необходимостта от Септемврийските събития и каква роля има Коминтернът в тях, понеже това е ясно от само себе си. Преобладават заглавията-лозунги, които с годините не се изменят. Материалите по въпроса, помествани в официоза, обаче представляват интерес дотолкова, доколкото съдържат подробни сведения за различни аспекти от действията на бунтовниците (във вестника естествено въстаниците). Много често се предават спомените на още живи ветерани. Така например в броя от 23 септември 1989 г. е описана съдбата на знамето на бунтовниците от с. Иванча, Ловешка област. То е символично знаме на борбата, завършила победоносно на 9 септември 1944 г. с окончателното му издигане в селото, респективно над освободената от продължилия десетилетия „гнет“ страна. Задачата на статията е не толкова да излага събитията, колкото да въздейства с картинни образи. Датата 23 септември е застинала в един пантеон от геройски дела, чийто вид трябва да бъде предаван непроменен на новите поколения.

От много по-съществен интерес е това, по какъв начин събитието е отбелязвано през следващите години в „Дума“, като вестник, който в най-голяма степен не се е разграничил от постулатите на страниците на „Работническо дело“. Може да се каже, че общата оценка като цяло е запазена. Решителната разлика се състои в обстоятелството, че се прави опит да се анализира 23 септември и неговите последици в конкретната историческа ситуация, явно за да може да се изгради адекватна позиция спрямо възникналите спорове и полемики по въпроса. Всъщност позициите, разбира се, не се създават, а просто сега се излагат открито. Това, което е необходимо да се изтъкне, е, че в „Дума“ в първите години от съществуването на органа се поместват анализи и на историци, изследователи на периода, които разглеждат проблема от различен ъгъл по отношение на отделни негови аспекти.

На 24 септември 1990 в „Дума“ под заглавието-лозунг „67 години от Септемврийското въстание. Първата Епопея срещу надигация се фашизъм“ е поместен разговор с доц. Стайко Трифонов, който подлага на критика неумелото подготвяне и водене на въстанието от ЦК на БКП. Посочено е, че действията на В. Коларов и Г. Димитров са продиктувани от приemanето от тяхна страна на заданията от Коминтерна курс, грешен за българските реалности. Несъгласието на секретарите Т. Луканов и Х. Кабакчиев е допълнителен фактор, поставящ под съмнение необходимостта от въоръжена намеса. Обърнато е внимание най-вече на твърде негативните последици

за структурите на партията, което се отразява и отрицателно при установяването на народната власт 21 години по-късно. Според историка денят трябва да бъде честван в памет на загиналите, а не като проява на героична решителност от страна на ЦК. Това мнение не се вписва съвсем в официалното становище, изразявано преди от „Работническо дело”, както и със самото горепосочено заглавие. „Дума” (а и не само този вестник), както ще се види, продължава и ще продължава да използва наизуст термина „фашизъм”. Тук е мястото да се подчертае, че от петнайсет години до сегашния момент не само в пресата, но и въобще в медиите, продължава да витае духът на борбата против фашизма в България. Няма нужда да се спираме дълго на проблема, за да се види кристално ясно, че в началото на 20-те години на XX век да се говори за фашизъм в България, особено когато и сега за мнозина между това понятие и националсоциализма има знак за равенство, е чисто безумие. Чест аргумент за фашисткия характер на правителството на Ал. Цанков след 9 юни 1923 са неговите възгледи и действия в по-сетнешно време. Проектирането им в събития, случили се петнайсет, двайсет години по-рано е напълно исторически некоректно. Обяснението, защо социалистите, а и някои „дясномислещи” хора, продължават да използват и днес понятието фашизъм, за да означават процеси в страната през 20-те и 30-те години, не е особено сложно. За тях фашист е синоним на думата враг. Следователно всеки противопоставил се на домогванията на Коминтерна и неговите интернационални агенти е фашист. Всичко това не означава, че деветоюнският преврат трябва да бъде разглеждан като положително явление или да се отричат авторитарните елементи в правителството на Народния съговор. Необходимо е просто понятията да бъдат употребявани коректно, защото това е залог за трезва оценка на събитията.

През 1993 се навършват 70 години от Септемврийските събития, поради което в броевете на „Дума” има обширни материали, някои от които си противоречат в заключенията. Въпросът за ролята на Коминтерна заема централно място. На страниците на вестника от 22 септември могат да се прочетат размишленията на потомък на участник в бунта: „Това, че Г. Димитров и В. Коларов са тръгнали за Вършец, престояли във Фердинанд (днешна Монтана), и след погрома заминали за Югославия, не значи, че те са ръководили бунта с указание от Интернационала. Спонтанната народна воля е наложила тяхното участие. В двадесет и трета година въстаниците не се бият срещу богатите, както виждаме и между тях има богати. Те се бият срещу настъпващия фашизъм, узурпирал законната власт на Стамболийски.”

Необходимо е разяснението, че под богати в случая се разбира селяни с над 200 декара земя в северозападна България. Това е напълно нормално, защото бунтът по тези земи прилича повече на дружбашки погром отколкото на революция на пролетариата. Оказва се, че според автора Коминтернът не е наредил въстанието, а Г. Димитров и В. Коларов просто са следвали народната воля, което, може би, е така, но с уговорката, че сменим „следвали” с „възползвали се”. Очевидно е, че бунтовниците не са се опълчили срещу „настъпващия фашизъм”, а срещу премахналите действително законната власт на Стамболийски. Цитираният пасаж е твърде показателен със своите вътрешни противоречия. Коминтернът не бил заповядал въстанието, въпреки че именно главно по негови директиви започва да се привнася изкуствено термина „фашизъм” в българска среда.

В броя от 23 септември същата година е поместена статия на чл. кор. Мито Исусов, в която доста подробно се излага ролята на Коминтерна. Цитирано е заключението на Зиновиев пред пленума на ИККИ състоял се между 12 и 23 юни 1923, че : „...пред БКП се откриват следните възможности: 1. Да организира и поведе работническата класа и революционната част от селяните за работническо правителство. 2. Да проявява пропагандна активност, но да се отдръпне от

непосредствената борба. 3. Част от членовете на партията могат да започнат революционна борба, а ЦК да призовава към спокойствие. Резултатът от това може да бъде разцеплението на партията.”

Още по важна е информацията за изпратеното на 2 юли писмо до ЦК на БКП, в което се постановяват следните задачи: „ 1. Да се признае грешката, извършена от вас, когато вие издигнахте теорията за неутралитета и да се каже за това открито на партията. 2. Неуморно да се готвите за нелегалния период на партията. 3. Да подготвите съглашение със селските елементи и в това число с отделните лидери на партията на Стамболийски.” Статията на Мито Исусов е ценна поради това, че фактите са оставени да говорят сами за себе си. Освен това през 1993 г. и през следващите няколко години се наблюдава една тенденция в „Дума” да се съпоставят емоционални изблици с по-умерени и обективни материали. В част от статиите се подлагат на по-задълбочен разбор отделни аспекти на Септемврийските събития и се правят опити за преоценка на директивите на Коминтерна. Като цяло обаче се запазва характерът на отбелязването на 23 септември като ден на първия сблъсък на „прогресивните сили” с „българския фашизъм”. През 1998 г. нещата стоят по същия начин. На 23 септември в официоза на БСП са поместени няколко реда от Стефан Продев под надслова „1923-а – Първата година на българския фашизъм”. В същия брой проф. Ангел Веков изразява отрицателното си гледище към действията на Москва, която използва нестабилното положение в България за експерименти на новия си курс. Ролята за изпълнението на съветските укази на В. Коларов и Г. Димитров обаче не е засегната.

\* \* \*

В общи линии датата 23 септември продължава да се възприема в „Дума”, като една от най-светлите и героичните през българския XX век. Съществената разлика от предишните години е, че необходимостта от въстанието най-вече в светлината на отношенията между ИККИ и БКП се поставя на разискване. Становището към процесите в българския държавно-политически живот през първата половина на 20-те години остава почти непроменено.

### **Библиография**

Стателова, Е., С. Грънчаров. История на нова България. С., 1999.

Стоянов, В., В. Тепавичаров. Политическата алтернатива юни 1923 – 4 януари 1926. С., 1992.

Тодоров, К. Изповедта на една луда балканска глава. С., 1994.

MARKING OF THE ANNIVERSARIES OF THE 23<sup>RD</sup> OF SEPTEMBER IN THE NEWSPAPERS *RABOTNICHESKO DELO* AND *DUMA* (1989-1998)

Kiril Chukanov

### **Summary**

THE GOAL OF THIS ARTICLE IS TO SHOW HOW A DATE FROM THE CONSTELLATION CONSISTED OF IDEOLOGICAL CELEBRATIONS IN SOCIALIST BULGARIA HAS BEEN COMMEMORATED AT THE END OF 1980s TO THE SECOND HALF OF 1990s IN TWO OF THE MAIN POLITICAL EDITIONS – THE OFFICIAL NEWSPAPER OF THE BULGARIAN COMMUNIST PARTY AND THAT OF THE SOCIALIST PARTY. THE AUTHOR HAS ATTEMPTED TO COMPARE THE PROPAGANDA SUGGESTIONS OF THE STATE POWER EXPRESSED IN

*RABOTNICHESKO DELO* SHORTLY BEFORE 10<sup>TH</sup> OF NOVEMBER 1989 WITH THE STAND HELD BY ONE OF THE POLITICAL PARTIES WHICH HAVE DERIVED FROM THE OLD COMMUNIST PARTY. IN HIS TEXT K. CHUKANOV HASN'T INCLUDED INFORMATION FROM OTHER BULGARIAN POLITICAL EDITIONS WHICH HAVE APPEARED AFTER THE COLLAPSE OF SOCIALISM DUE TO TWO REASONS. FIRST, THE 23<sup>RD</sup> OF SEPTEMBER OCCUPIES MUCH MORE SPACE IN *DUMA* THAN IN ANY OTHER BULGARIAN NEWSPAPER WITH A WIDE CIRCULATION AND SECOND THE AUTHOR HAS CHOSEN TO STUDY RATHER THE CONTINUITY IN THE COMMEMORATION OF THE DATE THAN THE DEBATES ON THE TOPIC WHICH HAS CIRCULATED IN THE PRESS.